

Din ve Bilim
Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi

Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
Region and Science - Journal of Muş Alparslan University Faculty of Islamic Sciences
e-ISSN: 2667-7717 Haziran/June 2023, 6/1: 43-62

Spinoza ve Kötülük Mektupları

Spinoza and Letters on Evil

Fatma SOMUNCUOĞLU ERKAN

Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Felsefesi Anabilim Dalı / PhD Student, Ankara University, Social Sciences Institute, Department of Philosophy of Religion, Ankara/Türkiye
fsomuncu76@hotmail.com
ORCID: 0009-0004-1333-3952

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 06 Mart / March 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 03 Nisan / April 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

DOI: 10.47145/dinbil.1260633

Atıf / Citation: Somuncuoğlu Erkan, Fatma. “Spinoza ve Kötülük Mektupları / Spinoza and Letters on Evil”. *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/1 (Haziran 2023): 43-62. doi: 10.47145/dinbil.1260633

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dinbil> | **mailto:** dinbil@alparslan.edu.tr

Published by Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi / Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Muş, 49250 Turkey.

Öz

Mektup, pek çok düşünür ve bilim adamı tarafından kullanılmış bir iletişim aracıdır. Genelde düşünceleri yaymak, eleştirmek ve tartışma açmak amacıyla yazılmıştır. Mektuplarla felsefe yapma geleneği Müslüman ve Batılı filozoflarda yaygın olarak kullanılan bir yöntem ve felsefi bir söylem biçimidir. Önceki dönemlerde filozofların yazdığı mektupların sadece yazıştığı kişiler tarafından değil ilgililer tarafından da okunan, tartışmaya sunulan kamuya açık belgeler olduğu bilinmektedir. Böyle olmasının nedeni o dönemde düşüncelerin bu şekilde yaygınlık kazanmasıdır. Özellikle 17. yüzyılda yazılan mektupların günümüzdeki bilimsel-akademik makalelerin işlevini gördüğü söylenebilir. 'Kötülük Mektupları', Spinoza'nın Willem van Blyenbergh ile kötülük meselesi üzerine tartışmaları içeren, 1664-1665 yılları arasında karşılıklı olarak yazıştıkları sekiz mektuba verilen isimdir. Bu isim Gilles Deleuze tarafından verilmiştir. Bu mektuplarda yer alan en temel tartışma kötülük sorunudur. Bu mektuplar, Spinoza'nın kötülük sorunu ve onunla ilişkili diğer meseleleri ele aldığı ve farklı çözümlenmeleri değerlendirdiği metinlerdir. Spinoza ve Blyenbergh bu mektuplarda kötülük konusuyla ilişkili olarak Tanrı'nın yaratması ve katkısı, isteklerin ve fiillerin doğası, kötülüğün mahiyeti ve kaynağı, Kutsal Kitap'ın yapısı, yoksunluk ve yetkinlik gibi başlıca konuları tartışır. Farklı bir bakış açısı sunan Spinoza, bu konuları değerlendirirken teizmin kullandığı kavramları kullanmış fakat bunlara yeni anlamlar yüklemiştir. Spinoza'nın yeni ve farklı açıklamaları karşısında Blyenbergh her mektubunda anlamakta zorlandığı konuları tekrar tekrar sormuştur. İlk mektuplar çok iyi dileklerle başlamış olsa da sonraki mektuplarda ifadeler sertleşmiş, en son mektupta ise Spinoza anlaşamayacakları kanaatine vararak mektuplarını sonlandıracağını kesin bir şekilde bildirmiştir. Blyenbergh, Spinozacılar tarafından cahil ve bağınaz olarak tanımlanmış olsa da bazı araştırmacılar onun cahil olmadığını aksine Spinoza'ya oldukça önemli hatta cevabı tam verilememiş sorular sorduğunu iddia etmişlerdir. Kötülük hakkında yazılan bu mektuplar Spinoza'nın konu ile ilgili düşüncelerini sınırlı bir şekilde vermiş olsa da onun kötülük sorunu ile ilgili yaptığı tartışmaların bir arada olduğu tek metnin 'Kötülük Mektupları' olduğu söylenebilir. Spinoza için kötülük bir yanılsama ve insan aklının bir ürünü olup ne Tanrı'nın iradesinden bahsedilebilecek bir durum ne de insanın ahlakî olarak sorumlu tutulacağı bir eylemdir. Her ne kadar kötülüğün gerçek dışı olması veya illüzyon olmasının cezbedici bir tarafı olsa da insanın ahlakî sorumluluğu ve hayatı anlamlandırma çabaları göz önüne alındığında bu iddianın bir çözüm sunmadığı söylenebilir. Nitekim evrende veya bulunduğumuz çevrede bile pek çok şahit olduğumuz kötülük ve buna bağlı olarak acı ve keder varken bunların olmadığını söylemek sezgilerimize aykırı olduğu iddia edilebilir. Kötülüğü akli bir varlık olarak nitelemesi ve yok sayması din felsefesinin temel problemi olan kötülük sorununa da bir çözümden ziyade bir açıklama getirdiği iddia edilebilir. Onun özellikle Tanrı'nın iradesi ve insanın özgürlüğüne dair görüşleri o dönem için yeni ve farklı bir yaklaşım sunar. Bu yaklaşımın ise teolojik geleneklere karşı ve tartışmalara açık bir konum olduğu görülebilir. Spinoza'nın düşüncesinde her şey zorunlu olarak Tanrı veya Doğa'nın düzeninde meydana gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Kötülük, Kötülük Problemi, Spinoza, Blyenbergh, Kötülük Mektupları.

Abstract

The letter is a communication tool used by many thinkers and scientists. It is generally written to disseminate ideas, criticize, and open discussion. The tradition of philosophizing with letters is a method and a form of philosophical discourse widely used by Muslim and Western philosophers. It is known that the letters written by philosophers in previous periods are public documents that are read and discussed not only by their correspondents but also by those concerned. The reason why this is so is the widespread use of ideas at that time. In particular, it can be said that letters written in the 17th century serve the function of scientific-academic articles today. The 'Letters on Evil' is the name given to the eight letters Spinoza exchanged between 1664 and 1665, containing discussions with Willem van Blyenbergh on the issue of evil. This name was given by Gilles Deleuze. The most fundamental discussion in these letters is the problem of evil. These letters are texts in which Spinoza deals with the problem of evil and other related issues and evaluates different solutions. In these letters, Spinoza and Blyenbergh discuss major issues in relation to the issue of evil, such as God's creation and contribution, the nature of will and actions, the nature and source of evil, the structure of the Bible, lack, and perfection. Offering a different perspective, Spinoza used the concepts used by theism while evaluating these issues but attributed new meanings to them. In the face of Spinoza's new and different explanations, Blyenbergh repeatedly asked the subjects he had difficulty in understanding in each of his letters. Although the first letters started with very good wishes, the expressions in the following letters became harsh, and in the last letter, Spinoza firmly declared that he would end his letters, believing that they could not come to an agreement. Although Blyenbergh was described as ignorant and bigoted by Spinozists, some researchers claimed that he was not ignorant, on the contrary, he asked very important questions to Spinoza, even unanswered. Although these letters written about evil gave Spinoza's thoughts on the subject in a limited way, it can be said that the only text in which his discussions on the problem of evil are together is the "Letters on Evil". For Spinoza, evil is an illusion and a product of the human mind, and it is neither a situation in which God's will can be spoken of nor an act for which man is morally responsible. Although the fact that evil is unreal or an illusion has an attractive side, it can be said that this claim does not offer a solution when the moral responsibility of human beings and their efforts to make sense of life is considered. As a matter of fact, it can be claimed that it is against our intuition to say that there are many evils we witness, and pain and sorrow as a result, even in the universe or in our environment. It can be argued that characterizing and ignoring evil as a rational being provides an explanation rather than a solution to the problem of evil, which is the main problem of the philosophy of religion. His views on God's will and human freedom in particular offer a new and different approach for that period. It can be seen that this approach is against theological traditions and is open to discussion. In Spinoza's thought, everything necessarily occurs in the order of God or Nature.

Keywords: Philosophy of Religion, Evil, The Problem of Evil, Spinoza, Blyenbergh, Letters on Evil.

Giriş

Edebi bir tür olan mektup, eski dönemlerden beri insanların duygu ve düşüncelerini aktardıkları, iletişim için kullandıkları yaygın araçlardan biridir. Pek çok düşünür ve bilim adamı tarafından da kullanılan bu iletişim aracı genelde düşünceleri yaymak, eleştirmek ve tartışma açmak gayesiyle kullanılmıştır. Mektuplarla felsefe yapma geleneği hem Müslüman hem de Batılı filozoflar tarafından kullanılan bir yöntem ve felsefi bir söylem biçimidir.¹ Bu mektuplar Müslüman düşünürlerde *risale* gibi farklı adlandırmalarla literatürde önemli bir yer tutmuştur.²

Mektup olarak adlandırılan eserlerin bir kısmı bir veya birkaç konu hakkında yazılmış eserler olurken diğerleri soru-cevap üzerine yazılmış, gönderenin adının ve adresinin bulunduğu gerçek mektuplardır. Bu yönüyle de felsefi söylemin soru sorma, sorulan sorulara cevap verme şeklindeki felsefi yöntemin doğasına da uygun olduğu düşünülebilir. Mektuplar esasen sadece bir kişiye hitap eder ve o öznenin anlamasını ve tepkisini temel alır. Hatta mektuplarda yapılan felsefenin, yaşayan bir felsefe olduğu da söylenebilir. Felsefecilerin yazdığı bu tür mektuplara bakıldığında burada kendi keyfiyetleri veya nasıl oldukları hakkındaki duyguları değil bir konu hakkındaki düşünceleri olduğu görülür.³

Çalışma konumuz olan Benedictus Spinoza'nın (1632-1677) *Mektuplar* adlı eseri, gerçek anlamda bir mektup olarak yazılmıştır ve kendi düşüncelerini paylaştığı ve kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevaplardan oluşur. Mektup günümüzde her ne kadar özel veya mahrem bir iletişim aracı olarak bilinse de o dönemlerde filozofların yazdığı mektupların sadece yazıştığı kişiler tarafından değil ilgililer tarafından okunan hatta tartışmaya sunulan, kamuya açık bilgileri ve düşünceleri içeren belgeler olduğunu göstermektedir. Böyle olmasının nedeni o dönemde düşüncelerin bu şekilde yaygınlık kazanmasıdır. Filozoflar bunu bildikleri için yazdıkları mektupların bir kopyasını ileride kitaplaştırmak üzere tekrar yazıp saklardı.⁴ Bu yüzden özellikle 17. yüzyılda yazılan bu mektupların bir nevi günümüz bilimsel-akademik makaleleri olduğu kabul edilmektedir.⁵ Spinoza'nın yazdığı mektuplar ölümünden sonra arkadaşları tarafından *Opera Posthuma*'nın *Epistolae* (Mektuplar) kısmında yayımlanmıştır. Spinoza'nın başta en yakın arkadaşları olan Henry Oldenburg (1619-1677) ve Lodewijk Meyer (1629-1681) ile mektupları sayesinde tanıdığı Willem van Blyenbergh (1632-1696) ve ünlü bir felsefeci olan Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) olmak üzere yaklaşık 19 kişi ile farklı tarihlerde birçok konuda yazıştığı bilinmektedir.

Mektuplar'daki tartışmalara geçmeden önce kısaca Spinoza'nın genel hatlarıyla yaşadığı dönemi hatırlayarak başlayabiliriz. 1632'de Amsterdam'da Yahudi bir ailede dünyaya gelen ve 1677'de ölen Benedictus (Baruch) Spinoza, dönemin modern bir figürü olarak görülmektedir. Batı dünyasında etik üzerine en özgün çalışmayı yapanlardan biri olarak kabul edilen Spinoza, çağının sorunlarıyla ilgilenen, kendine özgü sistemi olan filozoflardan biri olarak kabul edilir. Kendisi metafizikçi ve ahlak

¹ Leibniz'in 15000'den fazla mektubu, Descartes'in 600 mektubu, Spinoza'nın 89 mektubu olduğu bilinir.

² Risale 7. yüzyıldan itibaren edebî mektup, ilim, sanat, edebiyat vb. alanlarda tek bir konu üzerinde yapılan araştırma (monografi) ve makale anlamlarına gelmektedir. Bkz. Rahmi Er, "Risale", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/112-113.

³ Felsefede mektup geleneği için bkz. Vefa Taşdelen, "Felsefi Bir Söylem Biçimi Olarak Mektup" *Hece Dergisi* 114, (Haziran 2006), 76-91; Ayrıca felsefe literatüründe bilinen Platon'un (M.Ö. 427-347) *Mektuplar*'ı, Ya'küb b. İshak el-Kindî, (801-873) *Resâ'ilü'l-Kindî el-Felsefiyye*'si, Nasîruddin Tûsî'nin (1201-1274) *Felsefe Mektupları*, Rene Descartes'in (1591-1650) *Ahlak Üzerine Mektuplar*'ı, John Locke'un (1632-1704) *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*'u, Benedictus Spinoza'nın (1632-1677) *Mektuplar*'ı bu türden eserlere örnek verilebilir. Bu eserlerden bir kısmı bir konu veya birçok konu üzerine odaklanarak yazılmışken, diğerleri tarihi, ismi ve adresi belli olan iki kişi arasında soru cevap üzerine veya bir konu hakkındaki düşünceleri paylaşmak için yazılmıştır.

⁴ Eylem Canaslan, "Sunuş: Spinoza'yla Diyalog", Benedictus Spinoza, *Mektuplar*, çev. Emine Ayhan (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2014), 18.

⁵ Abraham Wolf, "Introduction", Benedictus Spinoza, *The Correspondence of Spinoza*, çev. A. Wolf (New York: Russell & Russell, 1966), 35.

filozofu, politik ve dinî düşünür, İncil yorumcusu, sosyal eleştirmen, mercek yapımcısı olarak anılır.⁶ Spinoza kendi sistemini formüle etmeye başladığında Nicolaus Copernicus, Johannes Kepler ve Galileo Galilei'nin çalışmaları fizik, astronomi ve matematikte tamamlanmıştı. Bilimin harekete geçirdiği yeni düşünce akımları, felsefeyi çoktan etkilemeye başlamıştı. Kıtada Giordano Bruno, Descartes ve İngiltere'de Francis Bacon ve Thomas Hobbes, yakın zamandaki kozmolojinin çıkarımları temelinde yeni felsefi sistemler kurmuşlardı. Özellikle sistemi üzerine bir inceleme yazdığı Descartes'tan etkilenen Spinoza'nın, teoloji ve etik için yeni bilimden çıkarımlar yapmaya başladığı söylenir.⁷ Teolojide, Batı dünyasında Spinoza, 1665'te *Tractatus Theologico-Politicus* adlı eserinde İncil'in yeni dünyayla ilişkisine yönelik görüşleri sebebiyle Yahudilerin ve Hristiyanların öfkelerini üzerine çekmiş ve bu durum kendi Yahudi cemaati tarafından yasaklı ilan edilmesine neden olmuştur. Onun eserleri sırasıyla, *Anlama Yetisinin Düzeltilmesi Üzerine İnceleme, Kısa İnceleme, Descartes Felsefesinin İlkeleri ve Metafizik Düşünceler, Tanrıbilimsel Politik İnceleme ve Etika* 'dır. En önemli eseri *Etika* ölümünden kısa bir süre sonra basılmıştır.

Tanrı tasavvurları ve Spinoza'nın konumu düşünüldüğünde onun Tanrı'nın doğasına ilişkin fikirleri farklı şekilde yorumlanmış, Alman yazar Georg Philipp Friedrich Freiherr von Hardenberg Novalis (1772-1801) gibi onu "Tanrı ile sarhoş olan adam" olarak tanımlayanlar olduğu gibi ateist olarak da niteleyenler olmuştur.⁸ Bu tartışmalar, onun panteist mi panenteist mi olduğu konusu da eklenerek günümüzde bile devam etmektedir.⁹

Çalışmamızın asıl konusu olan ve din felsefesinin de temel konularından biri olan kötülük problemi, evrende var olan doğal ve ahlaki kötülük ile mutlak bilgi, güç ve iyilik sahibi bir Tanrı'nın varlığının nasıl bağdaştırılabileceği meselesidir. Kötülük problemindeki önermeler, ilk defa Epikür, (MÖ. 341-270) daha sonra D. Hume (1711-1776) ve J. L. Mackie (1817-1981) gibi bazı düşünürler tarafından farklı şekillerde formüle edilerek tartışma günümüze kadar gelmiştir. Mantıksal, varoluşsal ve delilci versiyonları olan kötülük probleminin ortaya koymaya çalıştığı şey Tanrı'nın var olmadığını veya var olamayacağını temellendirmektir.¹⁰ Kötülük problemi tartışmalarında üzerinde en çok durulan Mantıksal kötülük problemi¹¹ kötülüğün varlığı ile mutlak güç ve sevgi sahibi bir Tanrı'nın varlığının birlikte savunulamayacağını bundan dolayı Tanrı'nın var olamayacağını iddia ederek kötülüğün varlığını kabul eder. Teistler ise kötülüğün varlığını Tanrı'nın iyiliği ve adaleti ile bağdaştırmaya (teodise) çalışarak her ikisinin de var olduğuna dair bir açıklama getirmeye çabalar.¹²

Kötülük problemine verilen cevaplara bakıldığında, Aziz Augustine'in (350-430) Âdem ve Havva'nın düşüşü bağlamında ele alarak kötülüğün Tanrı tarafından verilen adil bir ceza olarak görenlerin yanı sıra Richard Swinburne (1934) gibi kötülüğün varlığının iyiliğin varlığının zorunlu sonucu olarak savunanlar olmuştur. Ayrıca kötülüğün varlığını illüzyon olarak niteleyerek gerçekliğini reddeden Hristiyan Bilimi ve kötülüğün varlığının insanların gelişimi için zorunlu

⁶ Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*, çev. Ahmet Fethi İstanbul: Alfa Yayınları, 3/141; Steven Nadler, *Spinoza A Life*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), XI.

⁷ Louise Saxe Eby, *The Quest for Moral Law* (New York: Columbia University Press, 1944), 118.

⁸ Keith Yandell, "Pantheism", *Routledge Encyclopedia of Philosophy* (London and New York: Routledge, 1998), (<https://ia801201.us.archive.org/17/items/RoutledgeEncyclopediaOfPhilosophy/Routledge%20encyclopedia%20of%20philosophy.pdf>, Erişim Tarihi: 12.12.2022).

⁹ Bkz. M. Sait Reçber, "Bayle, Spinoza ve Panteizm Meselesi", *Din ve Felsefe Araştırmaları* 3 (2020), 5-27; M. Kazım Arıcan, *Panteizm, Panenteizm ve Ateizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı* (Ankara: Hece Yayınları, 2015).

¹⁰ İbrahim Yıldız, "Olasılık, Tanrı ve Kötülük", *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/1 (2021), 99.

¹¹ İbrahim Yıldız, "Mümkün En İyi Dünya ve Kötülük", *İslami Araştırmalar Dergisi* 32/3 (2021), 635.

¹² Bkz. M. Sait Reçber, "Ateizm ve Ateistik Deliller", *Din ve Ahlak Felsefesi*, ed. Recep Kılıç (Ankara: Ankuzem, 2006), 133-134; Rafiz Manafov, *Kötülük Problemi ve Teodise* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 46-48; Metin Yasa, *Tanrı ve Kötülük* (Ankara: Elis Yayınları, 2014), 25-35; Nesim Aslantatar, "Paul Draper, Agnostisizm ve Kötülük Problemi", *Dini Araştırmalar* 25/62 (Haziran 2022): 173-196; Nesim Aslantatar, *Agnostisizm: Tanrı'nın Bilinmezliği Sorunu* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2022), 201-204.

olduğunu iddia eden John Hick (1912-2012) gibi düşünürler tarafından kötülük problemine yönelik dikkate değer çözüm önerileri sunulmuştur.¹³

Spinoza'nın kötülük mektuplarında ele aldığı konular, kötülük probleminin temel tartışma konularıdır. Fakat şu unutulmamalıdır ki, Spinoza kötülük problemini Blyenbergh'in soruları üzerine ele alarak tartışmaya açar. Genel olarak özellikle *Kısa İnceleme ve Etika*'ya bakıldığında kötülük problemi Spinoza için temel bir sorun teşkil etmediği için bu konulara dolaylı olarak yer verir. Bundan dolayı bu mektupların, Spinoza'nın kötülük probleminin sorun ve soruları ile yüz yüze kaldığı ve cevap verme zorunluluğu hissettiği metinler olması, onun bu konu hakkındaki fikirlerini açıkça görmemiz açısından değerli olduğu söylenebilir.

1. Kötülük Mektupları

'Kötülük Mektupları', Spinoza'nın Willem van Blyenbergh adında bir teolog ile kötülük meselesi üzerine tartışmaları içeren, 1664-1665 yılları arasında karşılıklı olarak yazıştıkları sekiz mektuba verilen isimdir. Bu mektuplardaki Spinoza-Blyenbergh yazışmasına 'Kötülük Mektupları' adını veren kişi Gilles Deleuze'dür (1925-1995).¹⁴ Bu mektup serisi içinde gelişen en temel tartışma kötülük sorunudur. Bu metinler, Spinoza'nın sadece kötülük sorununu ele aldığı ve farklı çözümlenmeleri ve formülleri ileri sürmeyi göze aldığı tek metinler olduğu söylenebilir.¹⁵ Kötülük konusuyla ilişkili olarak Tanrı'nın sıfatları, iradesi, yaratması ve katkısı, isteklerin ve fiillerin doğası, insanın özgürlüğü, hatanın kökeni, yetkinlik ve yoksunluk, Kutsal Kitap'ın yapısı Kötülük Mektupları'nda geçen konulardan başlıcalarıdır. Spinoza'nın bu konulardaki düşünceleri Blyenbergh tarafından ilk mektuplarda anlaşılmaya çalışıldığı, onun ısrarlı ve tekrar eden sorularından anlaşılabilir. O dönem için farklı bir bakış açısı sunan Spinoza, her ne kadar teizmin kullandığı kavramları kullanmış olsa da bu kavramları tekrar tanımladığı ve farklı bir anlamda kullandığı söylenebilir. Özellikle kötülük problemi göz önüne alındığında kötülük, Tanrı, irade ve özgürlük gibi temel kavramların teistik gelenekten farklı bir şekilde tanımlandığı/yorumlandığı hem *Kısa İnceleme ve Mektuplar*'da hem de *Etika*'da görülebilir.¹⁶

Bu mektuplaşmaların ortaya çıkmasına bir bakıma neden olan eser, Spinoza'nın yaşarken ismiyle yayınlanan tek eseri olan *Descartes Felsefesinin İlkeleri ve Metafizik Düşünceler* (1644) adlı kitabıdır. Spinoza'nın bu kitabı, öğrencisine Descartes felsefesini öğretmek için yazdığı, dolayısıyla bu kitapta yazılanların kendi fikirleri ya da onay verdiği fikirler olmadığı söylenir. Bazılarını doğru kabul edip bunlara birkaç tane de kendisi eklediğini belirtse de yanlış bularak reddettiği ve tamamen karşı çıktığı pek çok fikir olduğu bilinir.¹⁷ Onlardan biri *Mektuplar*'da da karşımıza çıkan irade meselesidir. Bu eserde Spinoza'yı tanımayanlar için onun nerede sadık bir Descartes yorumcusu nerede özgün bir düşünür olarak konuştuğunun belirsiz olduğu iddia edilir.¹⁸ Dolayısıyla bunun Spinoza'nın kendi gerçek görüşü mü yoksa onun stratejik/politik nedenlerle mi böyle bir tavır içinde olduğuna karar vermek zor görünmektedir.

Spinoza ile kötülük meselesinde mektuplaşan bir tacir, amatör bir (kalvenist) teolog ve felsefeci olan Blyenbergh, ilk başta Descartes'in Tanrı ve insan iradesini eleştirmeye çalışmış fakat mektuplarda Spinoza'nın daha radikal görüşleriyle karşılaşmıştır. Blyenbergh, *Ateistlerin Hareketlerine Karşı Tanrı'nın ve Dinin Bilgisinin Savunusu* adlı kitabını, Spinoza'nın *Descartes Felsefesinin İlkeleri ve Metafizik Düşünceler* adlı kitabıyla aynı yılda yayımlamıştır. Kitabın isminden de anlaşılacağı gibi Blyenbergh

¹³ Bkz. Brian Davies, *Din Felsefesine Giriş*, çev. Fatih Taştan (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2011), 43-49.

¹⁴ Bkz. Gilles Deleuze, *Spinoza: Practical Philosophy* çev. Robert Hurley (San Francisco: City Lights Books, 1988), 30; Alber Nahum, "Sunuş", *Benedictus Spinoza, Kötülük Mektupları*, çev. Alber Nahum (İstanbul: Norgunk, 2008), 44.

¹⁵ Deleuze, *Spinoza: Practical Philosophy*, 30.

¹⁶ Özellikle Spinoza'nın kullandığı kavramları ve anlamlarını anlamak için Robert Misrahi'nin *Spinoza Sözlüğü* bu konuda incelenmeye değerdir.

¹⁷ Bkz. Nahum, "Sunuş", 34.

¹⁸ Nahum, "Sunuş", 34.

dindar bir Hristiyan ve muhtemelen felsefeyi de kendi inancını savunacağı bir alan olarak görmektedir. Spinoza Blyenbergh ile mektuplaştığında bu kitabı bilmediği düşünülür. Kendini ilk mektubunda hakikati arayan ve hayatının sevincini metafizik ile uğraşarak bulmaya çalışan biri olarak tanıtan Blyenbergh, Spinoza'nın felsefesinde çelişen bir şeyler olduğunu gördüğü için onun düşüncelerini özellikle bazı kavramlarını mektuplarda sorgulamıştır.¹⁹ Blyenbergh'in mektuplarında temel soruları peş peşe sıralaması ve Spinoza'dan örneklerini çoğaltmasını istemesi Spinoza'nın paradokslar geliştirmesine neden olduğu ve çok ilginç bir kötülük anlayışı ortaya koyması için adeta onu zorladığı söylenir. Bu durum Spinoza'nın kötülük gibi hassas bir konuda, özellikle ilk mektuplarında temkinli olmayı bırakmasına neden olur. O dönemde her ne kadar kötülüğü 'hiçbir şey' olarak tanımlayanlar olsa da Spinoza'nın bu anlayışı radikal bir şekilde dönüştürmesi bu mektuplaşma sonucunda ortaya çıkmıştır.²⁰

Blyenbergh, bu mektuplaşma sürecinin sonunda Spinoza'nın hasımlarından biri olur ve Spinoza'nın kütüphanesinden de çıkan *Teolojik-Politik İnceleme Başlıklı Kafir Kitabın Çürütülmesi* (1674) adlı bir kitap yazar. Blyenbergh'in daha sonra yazdığı bu kitap göz önüne alındığında Spinoza'ya ısrarla aynı soruları sormasının nedeninin onun dinî açıdan inkâr ettiği konular hakkında daha fazla kanıt toplamak olduğu düşünülebilir.²¹

Spinoza ve Blyenbergh arasında geçen mektuplaşmaların genel görünüşüne bakılırsa ilk mektubu yazan Blyenbergh, kendisinin hakikat arayışı içinde olduğunu belirtmiş, Spinoza'dan bunu anlamasını istemiş ve ona "yalpalayan düşüncelerine eğilip onları biraz olsun açarak onu kendinize bağlamayı kabul edin" dileklerinde bulunmuştur.²² İlk mektuplar çok iyi dileklerle başlamış olsa da sonraki mektuplarda ifadeler sertleşmiş, en son mektupta ise Spinoza anlaşamayacakları kanaatine vararak mektuplarını sonlandıracağını kesin bir şekilde bildirmiştir.

Spinoza ile mektuplaşmalarıyla tanınan Blyenbergh, Spinozacılar tarafından kötü niyetli, cahil ve bağnaz olarak tanımlanmış olsa da bazı araştırmacılar onun cahil olmadığını aksine Spinoza'ya oldukça önemli ve Spinoza tarafından cevabı tam verilememiş sorular sorduğunu iddia etmişlerdir. Bu bağlamda onun soruları sıradan bir metafizikçinin soruları olarak değil Kalvenist bir teoloğun soruları olarak değerlendirilmesi gerektiği de söylenir.²³

2. Tartışmalar

2.1. Birinci Mektup (XVIII)

Blyenbergh birinci mektubunu *Geometrik Yöntemle Kanıtlanmış Descartes Felsefesinin İlkeleri* ve onun eki olan *Metafizik Düşünceleri* okuduktan sonra yazar. Blyenbergh'in birinci mektupta, Spinoza'nın iddia ettiği gibi Tanrı her şeyin nedeni olduğu gibi tüm iradi eylemlerin de nedeni ise Tanrı tüm kötülüklerin nedeni midir? sorusunu dile getirir. Bu temel sorudan hareketle mektuplarda ağırlıklı olarak tartışılan konu kötülük problemi ve onunla ilgili olan, Tanrı'nın sıfatları ve özgür irade gibi meselelerdir.

Blyenbergh, öncelikle Spinoza'nın ve Descartes'ın savunduğu, "Tanrı'nın yaratma ve varlıkta tutmanın aynı şey olduğu yani Tanrı'nın sürekli yaratımı, nasıl şeylerin varoluşunun sürmesinin nedeni ise, şeylerde meydana gelen çaba ve eylemlerinin de nedenidir" düşüncesini anlamaya çalışır. Bunun için Blyenbergh, Spinoza'nın bu düşüncesinde Tanrı dışında hiçbir eylemin nedeni olmadığını dile getirerek mektubunu soracağı asıl soru için temellendirir. Blyenbergh'e göre Spinoza'nın bu düşüncesinden zorunlu olarak ya ruhun deviniminde ve isteğinde hiçbir kötülük olmadığı ya da bu

¹⁹ Nahum, "Sunuş", 35; Canaslan, "Sunuş: Spinoza'yla Diyalog", 30.

²⁰ Deleuze, *Spinoza: Practical Philosophy*, 38.

²¹ Daniel Schneider, "A Spiritual Automaton: Spinoza, Reason, And the Letters to Blyenbergh", *Society and Politics* 7/2, (14) (November 2013), 161.

²² Benedictus Spinoza, *Kötülük Mektupları*, çev. Alber Nahum (İstanbul: Norgunk, 2008), 50.

²³ Deleuze, *Spinoza: Practical Philosophy*, 37; Canaslan, Sunuş: Spinoza'yla Diyalog, 30.

kötülüğe Tanrı'nın doğrudan neden olduğu sonucu çıkar. Çünkü kötülük olarak adlandırılan ne varsa ruh aracılığıyla, dolayısıyla Tanrı'nın doğrudan etkisi ve katkısıyla yapılır. Blyenbergh yaptığı bu çıkarımla birlikte eğer iddia edilenler doğru ise Hristiyan teolojisinde asli günah (kötülük) olarak bilinen Âdem'in yasak meyveyi yemesi ya kendinde kötü olmayacak ya da kötülük dediğimiz şeyi Tanrı'nın kendisi yapmış olacaktır.²⁴

Blyenbergh bu noktada Descartes ve Spinoza'yı kötülüğün tanımı ve kaynağını açıklama noktasında yetersiz bularak, Tanrı'nın hiçbir şekilde katkıda bulunmadığı bir 'var olmayan' (non-ens) olarak açıklamalarıyla problemi çözemedikleri gibi insanın yasak bir davranışı yapma isteğinin veya şeytanın kibirlenerek Tanrı ile eşit olma isteğinin nereden kaynaklandığına dair bir açıklama da getiremediklerini söyler. Blyenbergh burada Spinoza'nın da işaret ettiği gibi *istek*'in anlamına vurgu yaparak ruhun bir devinimi olduğu ve Tanrı'nın katkısına ihtiyaç duyduğunu belirtir. Hatta Spinoza'nın yazılarında Tanrı'nın katkısı, Tanrı'nın iradesiyle bir şeyi şu veya bu şekilde belirlemekten ibarettir. Bu durumda Tanrı iyi bir şeye katkıda bulunduğu gibi kötü bir şeye de katkıda bulunur, onu belirler yani kişinin belirlenimlerinin nedeni Tanrı'nın kararlarıdır. Buradan çıkan sonuç, ya kötü olarak adlandırılan isteğin kötü bir şey olmadığı ya da kötülük dediğimiz şeye Tanrı'nın bizzat kendisinin neden olduğu ve onu gerçekleştirdiğidir. Blyenbergh buna itiraz ederek bu düşüncede teologların fiil ile fiile bağlı kötülük arasında yaptıkları ayırımın olmadığını, Tanrı'nın edimin (fiilin) kendisine olduğu kadar edimin (fiilin) tarzına da karar verdiğini, bir başka deyişle Tanrı'nın, Âdem'in sadece yasak meyveyi yiyeceğine değil, bu verilen buyruğa karşı gelerek yiyeceğine de karar verdiğini söyler. Buna göre ya Âdem'in Tanrı'nın emrine rağmen yasak meyveyi yemesi kötülük değildir ya da bu kötülük Tanrı'nın fiilidir.²⁵ Blyenbergh mektubunun başında belirttiği gibi Spinoza'dan kabullenmesi güç olan düşüncelerine tatmin edici bir cevap bekleyişi içine girmiştir.²⁶ Hakikat arayışında olan Blyenbergh, Spinoza'nın düşüncelerinin Kutsal Kitap'ın öğretileri ile çeliştiğini görmüş, şimdiye kadar bildiği düşünce ve kavramlardan tamamen farklı metafizik doktrinlerle karşısında büyük bir kırılma yaşamıştır.

Blyenbergh'in buradaki temel tartışması herhangi bir teoloji için gerçekten de zorlu bir konu olan kötülüğün kaynağı meselesidir. Ona göre Tanrı kötü isteklerin nedeni olamaz. Âdem'e ilişkin sorusunun nedeni Tanrı'nın ona hem buyrukla meyveyi yemesini yasaklaması hem de Âdem'in yeme isteğinin nedeni olmasıdır. Bu durum Blyenbergh için çelişki içermekte ve ısrarla mektuplarında özellikle Spinoza'nın iradeyle ilgili düşüncelerini açıklığa kavuşturmasını istemektedir. Blyenbergh'in kötülük probleminin temel sorularını ilk defa bu mektupta dile getirerek Spinoza'yı kötülüğün tanımı, kaynağı, Tanrı'nın sıfatları olan irade ve bilgi gibi konularla yüz yüze bırakmıştır. Blyenbergh'in bu çabası aslında felsefe literatürüne özellikle bu konular hakkında Spinoza'nın düşüncelerinin dolaysız olarak anlaşılmasına katkı sunduğu söylenebilir. Ayrıca Spinoza'nın bu konularda verdiği cevapların kötülük probleminde sunduğu çözüm ve katkılar açısından da değerli görülmektedir.

2.2. İkinci Mektup (XIX)

Blyenbergh'in gönderdiği ilk mektuptan anlaşıldığı kadarıyla Spinoza, karşısında tek gayesi hakikat sevgisi olan, belki de doğal saf bir aklı kendine prensip edinen bir filozof olduğunu düşünmüş ve kendini ondan sakınmadan ve düşüncelerini gizlemeden, içtenlikle ve sevinçle ilk mektubunu cevaplamıştır.

Blyenbergh'in ilk mektupta yer alan sorusu *Descartes Felsefesinin İlkeleri ve Metafizik Düşünceleri*'i okuduktan sonra aklına takılan günahın ve kötülüğün varlığı ve kaynağıyla ilgiliydi. Spinoza, bu ilk mektubunda öncelikle Blyenbergh'in kötülükten ne anladığını sorar ve onun Âdem hakkındaki örneğini ele alarak kötülük problemi hakkında bir değerlendirme yapar. Buradan hareketle

²⁴ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 51.

²⁵ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 52.

²⁶ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 50.

Spinoza'nın kötülüğün tanımı hakkında kendi açıklamasını yetersiz bulduğu için böyle bir soru ile başladığı söylenebilir.²⁷

Spinoza Blyenbergh'in sorduğu sorulardan onun kötülüğü bir biçimde "belirlenmiş olarak ya da Tanrı'nın buyruğuna aykırı olarak kavranan isteğin kendisi"²⁸ olarak tanımladığını çıkarır. Fakat Spinoza açıkça kötülükten bunu anlamadığını hatta bu düşüncenin saçma olduğunu, kötülüğün olumlu (gerçek) bir varlık olmadığını, bir şeyin Tanrı'nın istencine aykırı olarak var olamayacağını iddia eder. Çünkü o "var olan her şeyin, başka bir şeyle ilişkili olarak değil, kendinde ele alındığında, her bir şeyde özünün gittiği yere kadar yayılan bir yetkinlik içerdiğini"²⁹ söyler. Zaten öz de Spinoza'ya göre bu yetkinlikten başka bir şey değildir. Âdem'in yasaklanan meyveyi yeme isteği, bu istek kendinde ele alındığında ifade ettiği gerçeklik kadar yetkinlik içermektedir. Bu da bir şeyde daha fazla gerçekliğe sahip bir başka şeyle kıyaslanmadıkça hiçbir yetkinsizlik görmememizden anlaşılabilir. Onu kendinde ele aldığımızda ve daha yetkin olana ya da daha iyi bir durum sergileyen kararlarla kıyaslamadığımız sürece Âdem'in aldığı kararda hiçbir yetkinsizlik bulamayız. Bu durumda Spinoza'ya göre Âdem'in kararı ve yaptığında olduğu gibi günah olsa olsa yetkinsizliktir ve gerçeklik ifade eden hiçbir şeyde bulunamaz.³⁰ Spinoza burada insanların kötülüğü yetkin ile daha az yetkin kimseler arasında kıyas yaparak ürettiğini açıkça belirtir. Nitekim bu açıklamadan Spinoza'nın yetkinlikten kastettiğinin ontolojik değil epistemik bir yetkinlik olduğu sonuca varılabilir. Spinoza bu mektubunda Âdem'in Tanrı'nın buyruğuna karşı gelmesi durumunda bunun Tanrı'ya karşı yapılacak bir günah (kötülük) olarak niteleneceği düşüncesini eleştirerek Tanrı'nın nitelikleri hakkındaki düşüncelerine yer verir. Ona göre Tanrı insanlar gibi öfkelenmez ve gazabından da bahsedilemez, Âdem'in yasak meyve ile ilgili durumu bir yetkinsizlik olup günah veya kötülük olarak açıklanamaz. Bu durumda Âdem'in Tanrı'ya karşı herhangi bir itaatsizliği söz konusu olamaz. Ayrıca Spinoza burada Âdem'in Tanrı'nın buyruğuna karşı gelerek günah işlemesinden değil zorunlu olarak onda var olan yetkinliğin derecesinden bahsedebileceğini söyler.

Spinoza'ya göre bir şeyin Tanrı'nın iradesine aykırı olarak meydana gelebileceğini iddia etmek ve Tanrı'nın kendi arzusunu gerçekleştiremediğini, doğasının yarattığı varlıklar gibi bazı şeylere sempati diğerlerine antipati duyacak şekilde belirlenmiş olduğunu söylemek, Tanrı'nın kendisine büyük bir yetkinsizlik atfetmek bir yana Tanrı'nın iradesinin doğasıyla da tamamen çelişmektedir. Nasıl kare şeklinde bir daire, anlama yetisine aykırı ise bir şeyin Tanrı'nın iradesine ve anlama yetisine aykırı olarak meydana gelmesi de imkânsızdır.³¹

Spinoza, Blyenbergh'in Kutsal Kitap'la ilgili sorularına gelince, Kutsal Kitap'ın, özellikle hitap ettiği insan topluluklarının yüksek mefhumları algılayamadıkları için insani bir dil (antropomorfik) kullandığını söyler.³² Bu nedenle Spinoza, Tanrı'nın peygamberlere vahiyle bildirdiği ve insanların selameti için zorunlu olan bütün ilkelerin yasa biçiminde yazılmış olduklarını, peygamberlerin ise büyük hikayeler icat ederek Tanrı'yı da bir kral veya bir yasa koyucu gibi tasvir ettiklerini söyler. Onlar zorunlu nedenleri yasa olarak yazmış, bu nedenlerden zorunlu olarak çıkan sonuçları da ödül ve ceza olarak sunmuşlardır. Peygamberler pek çok yerde Tanrı'yı ya kızgın ya merhametli, gelecekte medet uman, kıskanç, şüpheli ve şeytan tarafından kandırılmış bir insan gibi tasvir

²⁷ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 55; Deleuze, *Spinoza: Practical Philosophy*, 38.

²⁸ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 55.

²⁹ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 55.

³⁰ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 55-56.

³¹ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 56.

³² Spinoza'nın eleştirdiği dinin/geleneğin tanrısı, antropomorfik olarak ve küçümseyici bir şekilde tasvir edilir. Teistik düşüncenin aksine Tanrı'ya irade, bilgi ve kudret sahibi olma gibi kişisel nitelikler verilmesi başta Spinoza'nın da şiddetle karşı çıktığı ve antropomorfik olduğu gerekçesi ile uygun bir düşünce olarak görülmemiştir. Spinoza'ya göre Tanrı biricik tözdür, kendi kendinin nedenidir, sonsuzdur, bölünemez ve sınırlanamaz. Onun özü var olmasını içerir. Bilfiil ve zorunlu olarak var olan Töz veya Tanrı'dan başka her şey ya O'nun sıfatları ya da moduslarıdır. Her şey onun özünden zorunlu olarak çıkar. Yaratan ve yaratılan ayrımı kabul etmeyen Spinoza'ya göre Natura naturans ve Natura naturata vardır. Bkz. Benedictus Spinoza, *Etika* çev. Hilmi Ziya Ülken (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2014), 31-76.

etmişlerdir.³³ Bu düşünceler göz önüne alındığında Spinoza'nın Kutsal Kitap için onun Tanrı'dan insani bir dille bahsettiği ve nedensel bağlantıların ise ödül ve cezalarla ilişkili yasalara çevrildiği, bir rehber olarak insan toplulukları için felsefi içgörünün yerini alabileceği hatta popüler dinin temeli olarak Kutsal Kitap'ın otoritesinin korunmasına da izin verdiği söylenir.³⁴ Spinoza'nın Tanrı'sı, ne dinin Tanrı'sı ne de filozofların Tanrı'sıdır. Onun Tanrı'sı ne hesap sorar ne de ceza verir. Tanrı sadece bütün çoklukların toplamı ve birliği olarak sonsuz ve ebedidir.³⁵ Bu durumda kötülüğün olmadığı bir yerde suç ve cezadan bahsedilemeyeceği gibi herhangi bir ahlaki sorumluluktan da bahsedilmesi pek mümkün görünmemektedir.

Spinoza'nın bu mektubunda içtenlikle verdiği cevapların aslında onun din, Kutsal Kitap ve peygamberler hakkındaki genel düşüncelerini içerdiği söylenebilir. Kutsal Kitap Spinoza için temel bir bilgi kaynağı olmamakla birlikte Kutsal Kitap'ın insan toplulukları için bir rehber olmasında sakınca görmemiş ya da açıkça karşı çıkmamıştır. Örneğin onun Âdem ile ilgili görüşlerini göz önüne aldığımızda bunu reddetmekten ziyade yeni açıklama getirmesinde de görülebilir. Spinoza'nın bu tutumunu politik olarak yorumlayanlar olsa da onun Kutsal Kitap'ın otoritesini kabul ettiğini söylemesi toplumların üzerinde olumlu etkilerini görmesinden kaynaklanabilir.

Spinoza, Âdem'in düşüşüne neden olan yasak meyveyi yemesinin kötülük ile değil bu durumu bilimsel veya bilgi ile ilişkilendirerek yeni bir açıklamasını sunar. Spinoza, günah veya Tanrı'ya karşı itaatsizliği kabul etmediği için Tanrı'nın Âdem'e ağacın meyvesini yasaklamasının nedeni olarak Hristiyan öğretilerinde olduğu gibi günah olmasını değil meyvenin zehirli olmasına bağlayarak, yasağın nedenini Tanrı'nın Âdem'i daha yetkin kılmak için yaptığını iddia eder.³⁶ Âdem nedenler konusunda yeterli bilgiye sahip olmadığından Tanrı'nın ahlaki olarak bir şeyi kendisine yasakladığını düşünür fakat Spinoza'ya göre Tanrı burada sadece Âdem'e zehirli meyveyi yemesinin tabii sonuçlarını bildirmektedir. Spinoza bu durumu ısrarla hatırlatarak kötülük, hastalıklar ve ölüm gibi tüm olguların bu türden olduğunu yani kötü karşılaşmalar, hazımsızlık ve zehirlenmelerin, ilişkilerin çözülüp dağılması olarak niteler. Spinoza'ya göre ağacın meyvesinin yasaklanması, sadece Tanrı'nın ona meyveyi yemenin ölümcül olacağını vahyetmesinden ibarettir ve zehrin öldürücü olduğu herkes tarafından apaçık bilinir.³⁷ Dolayısıyla, Spinoza mektubunda neden "günahın ve kötülüğün olumlu herhangi bir şey olduğunu kabul etmediğini" açıklamakla kalmaz, aynı zamanda Kutsal Kitap'taki anlatıma göre Tanrı'nın Âdem'e bilgi ağacından yememesini neden emrettiği ve niçin iradesinin bu emri çiğnemeye yönelik karar verdiği sorusuna da değindiği görülür.³⁸

Spinoza'nın kötülüğü yetkinsizlikle açıklaması Blyenbergh'in Tanrı'nın Âdem'i niçin daha yetkin kılmadığı sorusunu sormasına neden olur. Tanrı'nın Âdem'e neden daha yetkin bir irade vermediğini sormanın, en az daireye neden kürenin tüm özelliklerini vermediğini sormak kadar saçma olduğunu söyleyen Spinoza, yetkinliğin ise her bireyin (iyi-kötü) kendi tarzına göre Tanrı'nın iradesini ifade ettiğini söyleyerek iyilerin (pius) yetkinliğinin kötülerinkinden fazla olduğu için iyilerle kötülerin kıyaslanmasını doğru bulmaz. Zira o, kötülerde Tanrı'nın bilgisinden kaynaklanan Tanrı sevgisi olmadığını ve insanı anlama yetimize göre ancak bu bilgiyle Tanrı'nın hizmetkârı olduğumuzu söyler. Kötülerin yani Tanrı'yı tanımayan bir kişinin güçsüz olduğunu, hatta belki de

³³ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 58.

³⁴ Daniel Garber, Steven Nadler, *Oxford Studies in Early Modern Philosophy* (Oxford: Clarendon Press, 2008), 4/29.

³⁵ Ulus Baker, "Kullanışlı Bir Felsefe: Spinozacılık", Steven Nadler, *Spinoza: Bir Yaşam*, çev. Anıl Duman-Murat Başekim (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2013), 23.

³⁶ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 58-59.

³⁷ Deleuze, *Spinoza: Practical Philosophy*, 22, 31; Deleuze'ye göre, "aslında doğanın ya da Tanrı'nın bakış açısından, ezeli-ebedi yasalara göre her zaman için bileşen ilişkiler vardır ve bu bileşen ilişkiler dışında hiçbir şey yoktur. Bir fikir ne zaman upuygun ise ... kesin olarak kavrar. Aksine uyumayan bedenlerin upuygun fikirleri yoktur, bedenimle uyumadığı ölçüde bir beden upuygun fikri yoktur. Bu anlamda, kötülük ya da kötü, sadece upuygun olmayan fikirlerde ve onlardan kaynaklanan kederli duygulanılarda bulunur". Bkz. Deleuze, *Spinoza: Practical Philosophy*, 37.

³⁸ Garber, Nadler, *Oxford Studies in Early Modern Philosophy*, 27.

kendi cehaletiyle yok edildiğini “Bir aletten başka bir şey değil.” diyerek vurgulayan Spinoza; iyiler için ise eylemlerini bilinçli olarak yaptıklarını ve yaptıkça kendilerini daha da yetkinleştirdiklerini söyler. Spinoza’ya göre kötülük ve iyilik yapmak yetkinlikle ilgili bir durumdur ve birey Tanrı’dan ne kadar yetkinlik aldı ise kendini o kadar ifade edebilir. İnsanlar arasında iyi ve kötü diye kıyas yapmamak gerektiğini söylemesi ise bu durumun aslında değişmeyeceğinin bir başka ifadesidir. Kişi özgür olmadığı için yaptığı şeyleri zorunlu olarak yetkinliği kadar yapacaktır.³⁹ Spinoza bu mektubuna verdiği cevapların Blyenbergh’i tatmin etmesi dileğiyle bitirir.

Spinoza burada ele aldığı kötülüğün tanımı, kaynağı, Tanrı’nın nitelikleri hakkındaki açıklamaları Blyenbergh’i tatmin etmeyeceği açıktır. Çünkü Blyenbergh bu soruları sorarken dayandığı temel bir teoloji vardır. Kötülüğü, günahı, Tanrı’nın iradesini, insanın ahlaki sorumluluğunu kabul eden biri için bunların bir açıklama olmayacağı söylenebilir. Spinoza mektuplarında, olan her şeyin zorunlu olarak var olduğunu açıkça dile getirmiş olsa da Tanrı kavramını antropomorfik bir içerikle açıklanamayacağını ifade ederek bu konudaki düşüncelerini açıkça yazmamıştır. *Etika*’ya bakıldığında Tanrı veya Doğa kavramını aynı yani birbiri yerine kullanılabileceğini savunan Spinoza, mektuplarında bundan bahsetmemesi onun paradoksa düştüğünü düşündürülebilir. Nitekim Spinoza’nın bu mektupta Tanrı’nın hizmetkârı olmak, Tanrı bilgisi, Tanrı sevgisi ve Tanrı’yı tanımaktan bahsetmesi onun Tanrı anlayışı hakkında da ikilemde olduğu izlenimi verebilir. Fakat Tanrı ve Doğa’nın aynı şey olduğu düşünülürken burada onun düşüncelerinde bir tutarlılık olduğu söylenebilir. Spinoza’nın Tanrı kavramını kullanıp bunu mektuplarda daha fazla açıklamamasının, tartışılan bu konuların anlaşılmasını zorlaştırdığı görülmektedir. Nitekim bu Blyenbergh’in daha fazla detay isteğinden de anlaşılmaktadır.

2.3. Üçüncü Mektup (XX)

İkili arasındaki en uzun mektup olan üçüncü mektup, Blyenbergh’in Spinoza’nın söylediklerini tekrar ifade ederek anlamaya çalıştığına ilişkin düşünceleri içerir. Blyenbergh bu mektupta kendi epistemik prensiplerini açıklayarak Spinoza ile ayrıldığı noktayı vurgulamaya çalışır. Şöyle ki, mektubunun başında Spinoza’nın söylediklerini kendi temel düşünce süzgecinden geçirerek bunların doğru ve yanlış olduklarını tespit ettiğini, felsefe yaparken izlediği iki genel kuralı göz önünde bulundurarak problemleri çözdüğünü söyler.

Bunlardan birincisi anlama yetisinin açık ve seçik kavramı, ikincisi ise Tanrı’nın vahyolunmuş Kelam’ıdır. Birinci kuralı izlerken Blyenbergh, bir hakikat dostu olduğunu, her ikisini izlerken de Hristiyan bir felsefeci olmaya çalıştığını söyler. Blyenbergh derin bir araştırmadan sonra eğer kendi doğal bilgisiyle Kelam çelişirse, açık seçik görünen kavramlardan şüphe duyduğunu çünkü Kelam’ın Tanrı’nın Kelam’ı olduğunu, yüce ve yetkin hatta kendisinin kavrayabileceğinden daha fazla yetkinlik barındıran Tanrı’dan geldiğine inanmak istediğini samimi ifadelerle açıklar. Bunu haklılaştırmak için, Spinoza’nın *Descartes Felsefesinin İlkeleri*’nde ortaya koyduğu gibi, bilgimizin bile bir yetkinsizlik barındırdığını, bundan dolayı kendisinin daha yetkin bir varlıktan gelen Kelam’ı tercih ettiğini öne sürer.⁴⁰ Ayrıca Blyenbergh, ikinci ilke olmasa birinci kural gereği Spinoza’nın söylediklerine birçok konuda hak vermesinin gerektiğini fakat ikinci kuralın varlığının bunu engellediğini açıkça söyler.⁴¹ Blyenbergh’in bu tavrı her ikisinin de farklı epistemik temelleri kabul ettiğinin de bir göstergesi

³⁹ Spinoza yetkinlikle ilgili düşüncelerini *Descartes Felsefesinin İlkeleri ve Metafizik Düşünceler*’de kanıtladığını söyler. Bkz. Benedictus Spinoza, *Descartes Felsefesinin İlkeleri ve Metafizik Düşünceler* çev. Coşkun Şenkaya (Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2015), 52-55 (1. Bölüm 15. Önerme); Ayrıca Spinoza’da irade, özgür neden olarak değil zorunlu neden olarak adlandırılır. Tanrı’da özgür irade yoktur. Tanrı şeyleri özgür iradesi ile değil kendi zorunlu özünün sonucu olarak var eder. Özgürlük ise Spinoza’ya göre yalnızca kendi doğasının zorunluluğundan var olan ve yalnızca kendisi tarafından faaliyette bulunmaya belirlenen şeye özgür denir. Tanrı veya Doğa kendisi dışında bir şey tarafından zorlanmaz ve zorlanamaz, çünkü hiçbir şey O’nun dışında değildir. Bkz. Spinoza, *Etika*, 31-76.

⁴⁰ Schneider, “A Spiritual Automaton: Spinoza, Reason, And the Letters to Blyenbergh”, 168.

⁴¹ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 62.

sayıldığı gibi Blyenbergh'in ilk mektubunda belirttiği, kendinin bir hakikat arayışı içinde olduğu yönündeki ısrarının Spinoza tarafından samimi olmadığı izlenimi vermesini sağlayacaktır.

Blyenbergh özellikle ilk mektubunda da belirttiği gibi, yaratma ve varlıkta tutma aynı şeyi ifade ediyorsa, Tanrı sadece şeylerin değil onların devinimlerine ve var olma tarzlarına da katkı sağlıyorsa, bundan kötülüğün ya hiç olmadığı ya da Tanrı tarafından işlendiği sonucunun çıktığını tekrar ve aynı şekilde vurgular. Tanrı'nın iradesine aykırı olarak hiçbir şeyin meydana gelemeyeceği, aksi takdirde Tanrı'ya yetkinsizlik izafe edileceği veya Tanrı'nın yaptığı şeylerin kötü de olabileceği sonucu çıkar ki, Blyenbergh'e göre bu sonucun kendisi de bir çelişki içerir. Blyenbergh, bu çelişkiden kurtulmak için Spinoza'nın kendi kavramlarına bir açıklık getirmesi için ona başvurmayı bu durumda daha mantıklı bulur. Çünkü Spinoza'nın düşüncesinde hiçbir şey Tanrı'nın iradesine aykırı olarak meydana gelmez. Blyenbergh bu düşünceyi kabul eder fakat Tanrı'nın kötülüğü yapıp yapmadığına ilişkin sorusuna Spinoza'nın "günahın olumlu bir varlığı olmadığı" ve "Tanrı'ya karşı günah işlemenin ancak uygunsuzca" olduğu cevabını pek açıklayıcı bulmaz. Hatta Blyenbergh'e hiçbir şey Tanrı'nın istencine karşı gerçekleşmiyorsa ve aldığı öz oranında olup bitiyorsa daha iyi bir durumun yoksunluğu olarak adlandırılan kötülük kavranamayacaktır. Bu durumda ya kötülük var olacak ya da daha iyi halin yoksunluğu diye bir şey olmayacaktır.⁴²

Blyenbergh, ilk olarak Spinoza'nın, Âdem'de bir kötülük var olduğu fakat bunun gerçekte olumlu hiçbir varlığı olmadığı sadece bizim anlama yetimize göre böyle adlandırıldığı düşüncesine itiraz ederek bizim anlama yetimize göre kötülük olarak adlandırdığımız şeyin gerçekten kötülük olup olmadığını ve Spinoza'nın tanımladığı gibi kötülüğe, Tanrı açısından olumsuzlama denilip denilemeyeceğini tartışır. Blyenbergh bir varlıktan daha az yetkin olmanın kimseye kötülük eklemeyeceği sadece derece bakımından farklı bir durumda olduğu düşüncesine katılmakla birlikte bir kimsenin daha öncesine göre daha az yetkin olduğu bir durumda bunun nedeni kendisi ise o zaman bunu kötü bir durum olarak kabul edilmesi gerektiğini söyler. Fakat ona göre kişi kendisi bu yetkinsizliğe düşmeden önceki hali ile ele alıp daha büyük bir yetkinliğe sahip başka biriyle kıyaslanırsa ilkinin sahip olduğu yetkinlik durumu bir kötülük değil derece bakımından düşük bir iyilik olacaktır.⁴³

Blyenbergh öncelikle Spinoza'nın insan hakkındaki düşüncelerini de sorgular ve "Tanrı insana ne kadar yetkinlik verdiyse -ne eksik ne fazla- o kadar yetkindir" düşüncesine itiraz ederek bu durumda insanın bir taştan veya çalıdan farkı kalmayacağına, Tanrı'nın başka bir karar vermedikçe ya da başka bir şey istemedikçe hiçbir şey elde edemeyeceğimizin açık olduğunu söyler. Blyenbergh ayrıca Spinoza'nın kitabında belirttiği gibi istencin hem hatadan kaçınacak kadar özgür hem de Tanrı'nın ona verdiği öz oranında yetkinlik gösterebilecek kadar Tanrı'ya bağımlı olmasını çelişkili bulur.⁴⁴ Hatta Blyenbergh Spinoza'nın insanın yoksun kalmadan önce sahip olduğu şeyle yetkin halin yitiminden sonra koruduğu şeyi tam açıklayamadığını söyleyerek eğer herkes ne eksik ne fazla aldığı öz kadar yetkinlik üretebiliyorsa hataya düşen kişinin Tanrı'dan hataya düşmeme yetkinliği almış olamayacağını, eğer alsaydı hiç hata yapmaması gerektiğini vurgular.⁴⁵

Blyenbergh bu konu ile ilgili olarak, Tanrı eğer bize düzene uymamıza yetecek kadar öz verdiyse ve elde ettiğimiz öz oranında yetkinlik gösteriyorsak, düzeni ihlal etmemiz ve istenci her zaman anlama yetisi sınırları içinde tutmamızın nasıl mümkün olduğunu sorar. Bu durumda da Blyenbergh Tanrı'nın istenci, anlama yetisi sınırları içinde tutmak amacıyla bize bir düzen koyması ama bize bu düzene uymak için gerekli özü ya da yetkinliği vermemesini de çelişkili görür. Blyenbergh bu söylediklerine dayanarak kötülüğün veya iyi halden yoksun olmanın Tanrı'ya göre

⁴² Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 63.

⁴³ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 66.

⁴⁴ İstenc, kendi kendini belirlemede özgür olmasının sonucu, olumlama yetimizi anlama yetimizin sınırları içinde ve böylece hataya düşmeme kudretimizin olmasıdır. Bkz. *Descartes Felsefesinin İlkeleri ve Metafizik Düşünceler*, 15. Önerme, 52-55.

⁴⁵ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 67.

basit bir olumsuzlama olmadığını kanıtladığını söyler. Zira Blyenbergh kötülüğün Tanrı'nın gözünde bir olumsuzlama olmasını anlamsız bulur. Ona göre Tanrı'nın bir edimi bilmesi, belirlemesi ona katkıda bulunması ancak ondan kaynaklanan kötülüğü bilmemesi imkânsızdır. Buna göre edim olumluysa Tanrı bunu biliyor ve katkıda bulunuyor fakat olumsuz bir edimse Tanrı'nın bunu bilmemesi anlaşılacak bir durum değildir.⁴⁶

Spinoza'ya göre bir şeyin ne kadar yetkinliği varsa o oranda tanrısallığa katılır ve Tanrı'nın yetkinliğini ifade eder. Yani Tanrı ona ne kadar öz dağıtırsa o kadar yetkin olur. Böylelikle imansızların da imanlılar kadar Tanrı'ya kulluk ettiklerini belirten Blyenbergh, ikisinin de kendisine verilen öz kadar yetkin eylemde bulunduğunu söyler. Blyenbergh bu durumda anlama yetimizin ne işe yaradığını, imanlılarla imansızlar arasında Tanrı'ya kulluk etmede bir fark olmayacağını, niçin ibadet ve dua ettiğimizi, Spinoza'nın görüşüne göre Tanrı'yı hoşnut etmek mümkün değilse ve Tanrı kulluk ve övgülerden hoşlanmıyorsa insanları niçin var ettiğini ve onları varlıkta tuttuğunu sorgulayarak bunların anlaşılmasız olduğunu iddia eder. Blyenbergh, eğer Tanrı'nın kötülüğe dair hiçbir bilgisi yoksa cezanın da olmayacağını, bu durumda kişiyi suç işlemekten veya arzularına göre davranmaktan neyin alıkoyacağını sorarak Spinoza'nın vereceği muhtemel cevabın "erdem kendisi için sevilmelidir" olacağını söyler. Blyenbergh buna da itiraz ederek erdemi seveyeceğini çünkü özden o kadar verildiğini ifade eder. Bu durumda kendimizin bir ağaç kütüğünden, fiillerimizin ise bir saatin hareketlerinden daha fazla bir şey ifade etmeyeceğini söyler.⁴⁷

Blyenbergh ilk yetkinliğimizi kaybetmemize yol açan düşüşün kendi basiretsizliğimizin bir sonucu olduğunu söyleyerek, Kutsal Kitap'ın esas amacının ise düşmüş bir insanı yeniden Tanrı'ya kavuşturmak olduğunu söyler. O, Spinoza ile yaşadığı fikir ayrılığının nedenlerinden biri olarak onun Kutsal Kitap'a inanmadığını, her ne kadar Tanrı'nın Kutsal Kitap'ı peygambere vahyettiğini söylemiş olsa da bunun çok eksik olduğunu ve ayrıca Spinoza'nın mektubunda da belirttiği gibi peygamberlerin meseller uydurmasının da Tanrı'da bir çelişki oluşturduğunu söyler.⁴⁸ Blyenbergh'in burada asıl anlatmak istediği şöyledir:

...eğer peygamberler meseller oluşturmuş olsalardı, Tanrı'nın kendilerine mucizevi bir şekilde hitap ettiğinde söylediklerine farklı bir anlam vereceklerdi ve bunu ancak Tanrı'nın talimatını izleyerek ya da Tanrı'yı yanlış anladıkları için yapabileceklerdi. Ona göre ilki saçmadır, çünkü o zaman Tanrı, peygamberlere, söylemelerini amaçladığından farklı bir şey söylemelerini emrederdi. Ancak Blyenbergh'in vahiy anlayışına göre, Tanrı'nın peygamberlerin mucizevi görünümünde onlara anlattıklarından sapmalarını istemesinin hiçbir nedeni yoktur. Tanrı onlara iletmek istediği mesajı basitçe söyler. İkincisi saçmadır, çünkü peygamberlerin eksik olduğunu ve Allah'ın onlara hitap ederken onların eksikliklerinin farkında olmadığını varsayar. Bu nedenle Blyenbergh'e göre, Spinoza'nın tasarladığı şekilde vahiy ile peygamberlik meselleri arasındaki ilişki bir çelişkiyle sonuçlanır.⁴⁹

Blyenbergh, bu mektubunda Spinoza'nın verdiği cevapları eleştirerek sorularını tekrar şekillendirir. Spinoza'nın kötülük tanımını yeterli görmediği gibi Tanrı'nın kötülüğü bilmemesi, insanların yetkinlikleri dışında bir eylemde bulunamıyorsa iyiler ve kötüler arasında hiçbir fark kalmayacağını, çünkü ona o kadar yetkinlik verildiğini söyleyerek bu durumda Tanrı'ya yapılan ibadet ve duaların anlamsız kalacağından bahseder. Blyenbergh eğer Tanrı'nın bize verdiği yetkinlik dışında herhangi bir eylem yapamayacaksak niçin dua ettiğimizi sorgular. O, Spinoza'nın Tanrı'ya karşı herhangi bir eylem yapılamayacağını yani herhangi bir suç, günah veya kötü eylemde bulunulamayacağı düşüncesini eleştirerek insanları arzularına göre davranmaktan neyin alıkoyacağını sorgular. Spinoza, insanların eylemlerinin zorunluluğundan bahsederek asli günah konusunun peygamberler tarafından uydurulduğu, Tanrı'nın böyle bir şey vahyetteceğini açıkça söyler. Halbuki, Spinoza'nın Tanrı'sı ne hoşnut edilecek ne de kızdırılacak bir Tanrı'dır.

⁴⁶ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 68-69.

⁴⁷ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 71-72.

⁴⁸ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 74-76.

⁴⁹ Garber, Nadler, *Oxford Studies in Early Modern Philosophy*, 31.

Bu tartışmalar göz önüne alındığında Spinoza'nın görüşleri Blyenbergh'in de savunduğu teist düşünceden çok farklı olduğu görülür. Zira tesit düşüncede Tanrı, her şeyi zorunluluktan ziyade mutlak irade ve özgürlüğü sonucu yaratmıştır. Var olan her şey Tanrı'nın özgür iradesi sonucudur. Tanrı istemeseydi yaratmayacağı gibi yaratılan bir şeyi de olduğundan farklı bir şekilde yaratabilirdi. Spinoza'nın düşüncesinde ise her şey zorunluluktan çıktığı için Tanrı'nın yaratmasında herhangi bir özgürlükten bahsedilemeyeceği gibi her şey Tanrı tarafından zorunlu olarak belirlenmiştir. Bu durumda insanın özgürlüğünden bahsetmekte pek mümkün görünmemektedir. Zira her şey zorunlu olarak Tanrı'nın tabiatı tarafından belirlenmiştir. Tanrı'nın ve insanın irade ve özgürlüğünden bahsetmek kare şeklinde bir daireden bahsetmek kadar anlamsız olacaktır. Bu durumda Spinoza'ya göre Tanrı'ya bir irade atfetmek delaleti olmayan bir addan başka bir şey ifade etmez.⁵⁰

Spinoza'ya göre her şey Tanrı'dan zorunlu olarak çıkıyorsa, insanları iyi ve kötü olarak nitelemenin de bir anlamı kalmayacaktır çünkü iyi ve kötünün bir gerçekliğinden söz edilemez. Bunlar insan aklının kıyas yapmak suretiyle ürettiği kavramlardır ve ontolojik olarak bir karşılığı yoktur. Bu düşünceye göre insanın yaptığı eylemlerin iyiliğinden veya kötülüğünden yani ahlakiliğinden bahsedilmesi pek mümkün görünmemektedir.

Spinoza her ne kadar mektuplarda kötülüğün ne'liği ve kaynağı hakkında fazla ayrıntıya girmemiş olsa da *Etika'nın* bir taslağı olarak bilinen *Kısa İnceleme* (1962) ve *Etika* (1975) bize bu konuda bazı bilgiler vermektedir. Spinoza'ya göre kötülük aslında suç veya günah olmaktan ziyade bize çevremizden bir şekilde dayatılan kederdir. Keder ise görecelidir çünkü duygular kişiseldir, herkes kendi hayal gücünün hayallerini gerçek olarak algılar. Zaten insanlar arasındaki var olan bunca ayrılığın sebebi de budur. Buna göre kötülük diye bir şey yoktur, sadece bir şeyi farklı tahayyül eden kimseler vardır. O 'iyi' ve 'kötü'yü tanımlarken bu ayrım üzerinden yapar ve iyi ile kötünün ilişkilerden başka bir şey olmadığını, kuşkusuz bunların akla ait varlıklar olduğunu söyler. Bir şeyin iyi olduğunu söylediğimizde bunu daha iyi olmayan bir şeye atfen yaparız. Spinoza, dinlenen bir müziğin sevinçli bir kimse için güzel, üzgün bir insan için kötü, duymayan birisi için ise hiçbir şey ifade etmeyeceğini örnek vererek aslında kötülüğün insanların duygulanımlarından kaynaklı ve göreceli olduğu gösterir. Spinoza, *Kısa İnceleme'*de iyi ve kötüyü tanımlarken onların her ne kadar akli varlıklar olduğunu söylese de *Etika'*da bu düşünceyi biraz daha ileri götürerek iyi ve kötüyü akıl gücünden (rationis) değil, hayal gücünden (imaginationis) gelen varlıklar (entia) olarak adlandırır.⁵¹

2.4. Dördüncü Mektup (XXI)

Blyenbergh'in yazdığı ikinci mektup Spinoza için hayal kırıklığı yaratmış, onun bıraktığı ilk izlenimlerin ne kadar yanlış olduğu fikrine kapılmasına neden olmuştur. Spinoza duygularını, ilk mektubunu okuduğunda, görüşlerinin neredeyse aynı olduğunu düşündüğünü fakat ikinci mektubu okuyunca bunun böyle olmadığını anladığını üzülen ifade eder. Bu, Blyenbergh'in bir önceki mektupta kendi epistemik prensiplerini ve önceliğini açıklamış olması Spinoza'nın 'ilk ilkeler' üzerinde bile farklı düşündüklerini anlamasına ve mektuplaşmanın karşılıklı bir öğrenime katkıda bulunmayacağına dair görüşlerini belirttiği mektuptur.⁵²

Spinoza, Blyenbergh'i kendi anlayışını Kutsal Kitap'ın öğretilerine tabi kılma düşüncesinden caydırmak için hiçbir çaba sarf etmez hatta eğer Kutsal Kitap aracılığıyla daha açık ve verimli konuştuğuna inanyorsa, zihnini Kutsal Kitap'a atfedilen görüşlere tabi kılmak için iyi bir nedeni olduğunu, kendisinin de bundan farklı davranmayacağını söyler. Fakat bu düşüncesinin hemen akabinde Spinoza, Kutsal Kitaplara atfettiği hakikat ve otoritenin, Blyenbergh tarafından ona atfedilen hakikat ve otoriteden nasıl farklı olduğunu ayrıntılı olarak açıklar.

⁵⁰ Bkz. M. Sait Reçber, "Tanrı: Tasavvurları, Sıfatları ve Delilleri", *Din ve Ahlak Felsefesi*, ed. Recep Kılıç (Ankara: Ankuzem, 2006), 28.

⁵¹ Benedictus Spinoza, *Kısa İnceleme* (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2015), 84; Spinoza, *Etika*, 74-75; Harry Austryn Wolfson, *The Philosophy of Spinoza*, 438.

⁵² Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 82.

Spinoza, felsefe yapma tarzını zamanında ona gösterdiği için teşekkür eder fakat Blyenbergh'in ona mal edip çıkardığı sonuçlar için müteşekkir olmadığını da açıkça söyler. Spinoza, Blyenbergh'in en sağlam kanıtları bile Kutsal Kitap ve teologların sözlerinden daha değersiz bulmasını eleştirerek sağlam bir kanıt bulduğunda bu kanıttan asla şüphe duymayacağını, hakikatin hakikat ile çelişmeyeceği düşüncesinden hareketle, anlama yetisine güvendiğini ve onu yanıltmayacağını ve ayrıca Kutsal Kitap'ın da onunla çelişeceğinden kaygılanmadığını ifade eder. Spinoza, ikinci mektupta Kutsal Kitap'la ilgili düşüncelerini yazmış, bu metinlerde ifade edilenlerin doğru olup olmadığından şüphe edebileceğini söylemişti. Burada her ne kadar daha anlayışlı bir şekilde söylemiş olsa da onun için temel olan Kutsal Kitap değil, kendi doğal anlayışı/ağıdır ki Spinoza, aklının ona gösterdiği şeye mutlak bir güven duyar. O, açık ve belirgin bir şekilde anladığından şüphe edemeyeceğinin farkındadır. Hatta bu durum Spinoza'yı o kadar mutlu eder ki, o hayatını keder yerine sevinç ve neşe içinde geçirdiğini ve yükseldiğini, her şeyin en üst düzeyde yetkin bir Varlığın gücü ve O'nun değişmeyen kararlarıyla gerçekleştiğini söyleyerek ruh dinginliğini bu bilgiye borçlu olduğunu ifade eder.⁵³ Spinoza'nın Blyenbergh'e yazdığı mektuplarda anlama yetisi hakkında mektuplarda ayrıntıya girmeden açıklamış olsa da *Etika*'nın ona ait bir anlama yetisine dayandığı söylenebilir.

Spinoza öncelikle kendi düşüncelerinden yola çıkarak Blyenbergh'in insanları taşlar ve hayvanlarla eşitlendiğine dair yorumunu eleştirerek bu benzetmeyi reddeder. Spinoza, Tanrı'nın insanlar gibi işler yolunda olduğu zaman sevinmediğini fakat iyiler Tanrı'ya kulluk ettikçe yetkinleştiklerini ve Tanrı'yı sevdiklerini söyler.⁵⁴

Aslında Spinoza'ya göre Blyenbergh ile aralarındaki anlaşmazlığın nedenlerinden biri Tanrı kavramıdır. Çünkü Spinoza'nın Tanrı'sı herhangi bir insani sıfat ile nitelenmemişken ya da antropomorfik değilken Blyenbergh'in Tanrı tasavvuru yargıca benzeyen bir Tanrı'dır. Burada en dikkat çekici şey aslında Spinoza'nın Tanrı kavramını kendi düşüncesine göre yeniden kavramsallaştırmasıdır. Spinoza yapılanları failin kudreti ile değil faaliyetin niteliklerine göre değerlendirerek, üçgenin iç açıları toplamının iki dik açya eşit olmasının, üçgenin doğasından gelmesi gibi, yapılan eylemin sonucundaki ödülün de faaliyetin doğasından zorunlu olarak ortaya çıktığını söyler.⁵⁵ Spinoza ısrarla Tanrı doğasının insan doğasına benzemediğini yineler. Çünkü ona göre Tanrı'nın iradesinden ve özgürlüğünden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Her şey Tanrı'nın tabiatı tarafından zorunlu olarak belirlendiği için tabiatta hiçbir şey olumsal (contingent) değildir. Her şey zorunlu olarak Tanrı'dan çıktığı için olduğundan başka türlü de olamazdı. Bu durumda Tanrı'ya da bir irade veya akıl atfetmenin mümkün olmadığı görülebilir.⁵⁶

Blyenbergh ile anlaşamayacağını anlayan Spinoza mektubu bitirmek ister fakat *yoksunluk* ve *olumsuzlama* gibi kavramlar hakkında daha önce söylediklerinin daha iyi anlaşılması için bu konuya bir açıklama getirir. Ona göre yoksunluk bir yoksun bırakma edimi değildir, sadece bir eksiklik. Eksiklik ise kıyas yaparken kullanılan düşünme şeklidir, eksikliğin bir gerçekliği yoktur, o akıl varlığıdır. Mesela görme duyusunun insanlara ait olduğunu kıyas ederek anlar ve kör bir kişi için bundan yoksun deriz. Çünkü Tanrı'nın anlama yetisinin ve iradesinin bu kişiye bağlı olduklarının dışında hiçbir şey onun doğasına ait değildir. Demek ki ne taşın ne de bu kişinin görmemesinin nedeni Tanrı değildir. Görmeme saf olumsuzlamadır. Yoksunluk veya mahrumiyet, bir şeyde onun doğasına ait saydığımız bir özelliğin yadsınmasıyla; olumsuzlama ise o şeyde, herhangi bir şeyin, onun doğasına ait olmaması nedeniyle yadsınmasından ibarettir. Buradan açıkça anlaşılacağı üzere, Âdem'in dünyevi şeylere yönelik iştahı sadece bizim anlama yetimize göre kötüdür. Tanrı'nın anlama yetisine göre böyle bir şey söz konusu değildir.⁵⁷ Spinoza'nın kötülük sorununa getirdiği çözümünde

⁵³ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 83.

⁵⁴ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 83.

⁵⁵ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 84.

⁵⁶ Spinoza, *Etika*, 50-53; Reçber, "Tanrı: Tasavvurları, Sıfatları ve Delilleri", 28.

⁵⁷ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 85-86.

İbn Meymun'un çözümü ile benzer olduğu görülür. Ona göre de bize kötülük gibi görünen şeyler sadece eksikliklerdir, diğer bir deyişle Tanrı'nın hiçbir öz ifade etmeyen biçimleridir ve gerçek dışıdır.⁵⁸

Spinoza, mektubunda dua konusuna da değinerek duanın yararlı olduğunu hatta kutluluğun en yüksek derecesine ulaşmanın biricik yolunun dua olduğunu söyler. Blyenbergh'in Tanrı ceza vermese insanları kötülük yapmaktan neyin alıkoyacağı ile ilgili sorusuna gelince Spinoza, ceza korkusunun insanları sevgiyle hareket etmekten uzaklaştıracağı ve erdemsiz bırakacağını iddia eder.⁵⁹ Ona göre erdemli davranmamızın nedeni, bunu yaparak kendi özel doğamıza uygun hareket etmemiz ve dolayısıyla Tanrı'yı sevmek ve tanımak için daha donanımlı olmamızdır. Ayrıca Spinoza Blyenbergh'i insan doğası ve Tanrı'nın kararı üzerine fazla düşünmediği ve acele bir şekilde kendisinin insanları kütüklere benzettiği düşüncesini de şiddetle reddeder.⁶⁰

Spinoza Kutsal Kitap'a herhangi bir hakikat atfetmeden ve çocukça ve saçma kanaatler eklemekten onun otoritesini tanıdığını söyler. Bu da ona göre ancak sağlam bir felsefeyle veya tanrısal bir vahiyyle yapılabilir. Kutsal Kitap, Tanrı'nın vahyolunmuş gerçek kelamı olduğunu ve bunun matematiksel kanıtlanmasını ancak tanrısal bir vahiy ile yapılabileceğini fakat ona kesinlikle inandığını söyler.⁶¹ Spinoza burada tanrısal vahiyden neyi kastettiğini pek açıklamaz fakat kavram olarak farklı bir şeyler kastettiği düşünülebilir. Kutsal Kitap'ın otoritesini tanımamasından kasıt kendi mi yoksa insan toplulukları üzerindeki otoritesi olup olmadığı tartışmalı olmakla birlikte Spinoza'nın Kutsal Kitap'a inancını temellendirmediği ve bu konuda fazla açıklama yapmadığı görülür.

2.5. Beşinci Mektup (XXII)

Blyenbergh Spinoza'nın sert eleştirilerini ve dostça olmayan yaklaşımını tenkit ederek bu konuda bazı eksikleri olduğunu, metafiziği Spinoza kadar iyi bilmediğini açıkça itiraf eder. Ayrıca sağlam bir gerekçeye dayanmaksızın bir hakikati benimsemenin anlama yetimizdeki kusurdan kaynaklanacağını, bundan dolayı bu güçlükler giderilmedikçe Spinoza ile aynı düşüncede olamayacağını açıkça ifade eder.⁶² Blyenbergh, bu mektubunda da Spinoza'nın felsefesinde önceden keşfettiği birkaç soruyu tekrar gündeme getirir.

Blyenbergh hâlâ "Hiçbir şeyin özüne, tanrısal irade ve tanrısal gücün ona bahşettiğinden ve gerçekten atfettiğinden fazlası ait değildir." sözünü anlamadığı, Spinoza'ya göre de bunun böyle olduğunu yani bir şey algılandığı andan özüne ait olandan daha fazlasını barındırmadığını söyler. Bu durumda kötü bir arzuya kapılırsak o an özümüze ait oluyor böyle bir arzuya kapılmadığımızda ise özümüze ait olan şey bu arzulamama oluyor. Tanrı hem suçları hem de erdemi aynı şekilde istiyorsa, her ikisinin de nedeni ise o halde ikisini de hoş karşılaması gerekir. Bu durumda Tanrı'nın gözünde iyilerle kötüler arasında fark nedir? Blyenbergh Spinoza'nın sürekli iyilerin Tanrı'ya kulluk ettiğini ve yetkinleştiğini söylediğini fakat yetkinleşmenin ne anlama geldiğini açıklamadığını vurgular. Ayrıca Spinoza'nın yazılarında bir şeye daha yetkin veya daha az yetkin denilmesini temellendirecek bir ölçü de bulunmadığını iddia eder. Blyenbergh nihayetinde iki eylemin de Tanrı'nın kendi kararına göre gerçekleştiğini söyler ve buradaki tek ölçünün hatalara uygunsuzca hata deniyor olmasıdır ki sonuçta zaten ne hata var ne de suç vardır. Hatta öldürmekle sadaka vermek arasında bir farkın kalıp kalmayacağını belirtir. Spinoza'nın yazılarında erdemi hâkim kılacak veya erdemi öğretecek bir yasa bulamadığını söyleyen Blyenbergh, Spinoza'nın suçlardan ve erdemsizlikten kaçındığını çünkü bunların tekil doğası ile çeliştiğini ve onu Tanrı bilgisinden ve sevgisinden uzaklaştırdığını söyler.⁶³ Ayrıca Blyenbergh eğer ruh özgür değilse eylemlerin Tanrı'nın eylemi, isteklerimizin de Tanrı'nın

⁵⁸ Harry Austryn Wolfson, *The Philosophy of Spinoza* (Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1934), 1/437; Roger Scruton, *Spinoza* çev. Hakan Gür (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2007), 106.

⁵⁹ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 88-89.

⁶⁰ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 89.

⁶¹ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 90.

⁶² Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 94.

⁶³ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 94-97.

istekleri olup olmadığını ve başımıza gelecek bir şeyi basiretle önleyip önleyemeyeceğimizi sorarak merakla Spinoza'nın cevap vermesini bekler.

2.6. Altıncı Mektup (XXIII)

Spinoza bu mektubuna bir yanlış anlaşılmayı düzelterek ve Blyenbergh'in Spinoza'nın "hiçbir kanıtlamanın sizin gözünüzde değeri yok" ifadesi ile ilgili yakınmasından bahsederek başlar. Spinoza Blyenbergh'e konulara yaklaşımının bir felsefeciden ziyade bir teolog gibi olduğu için artık yazmaya devam edemeyeceğini çünkü Blyenbergh'in sadece inancı ve umudu koruduğunu, doğal anlama yetisini ilgilendiren konuları ise umursamadığını söyler. Fakat Spinoza kendi felsefe yapma tarzını Blyenbergh'e karşı savunurken, Spinoza ne yönteminin muazzam açıklayıcı başarısından söz eder ne de düşüncesinin genel tutarlılığına başvurur. O sadece Blyenbergh'in kabul ettiği ilk prensibi eleştirerek anlayışımızda deneyimlenen kesinliğin, onun tanıklığından şüphe etmemizi engellediğini iddia eder.⁶⁴ Aslında Blyenbergh ve Spinoza'nın ilk ilkeler üzerindeki tartışmasında, her ikisi de Kartezyen epistemolojisine başvurur. Blyenbergh, Descartes'ın iradeciliğine uygun olarak, eğer anlayışımızla Kutsal Kitap arasında bir çatışma çıkarsa, kişinin anladığı şey yerine yazılı Kutsal Kitap'ı kabul edebileceğine ve etmesi gerektiğine inanırken, Spinoza açık ve seçik fikirlerin şüphe götürmez olduğunu savunur hatta buna inanır. Kesinlik onun metafiziğinin temelini oluşturur. Burada kilit nokta bunu zorunlu olarak yapmamızdır.⁶⁵

Spinoza öncelikle Tanrı'nın öze sahip her şeyin nedeni olduğunu belirtirken kötülüğün, hata ve suçun öz olmadığını dolayısıyla onların da nedeni olmadığını söyler. Örneğin Neron'un annesini katletmesi, olumlu bir şey barındırdığı nispette suç değildir. Neron bu davranışıyla sadece vefasız, acımasız ve itaatsiz olduğunu göstermiştir. Bu niteliklerin hiçbiri bir öz ifade etmediği için Tanrı'nın Neron'un fiilinin ve niyetinin nedeni olsa bile bu niteliklerin nedeni (işlediği cinayetin nedeni) olmayacağını savunur.⁶⁶ Aksi durumda kötü eylemlerin varlığı veya ahlaki açıdan kötü insanların varlığı gerçekse, o zaman Tanrı onların da nedeni olur ve dolayısıyla Tanrı, ahlaksız davranır ve ahlaken kötü olur ki bu Spinoza için Tanrı'nın niteliklerini insani olarak düşünmemizden kaynaklanır. Spinoza, kötü olarak gördüğümüz insanları kötü olarak nitelemez, onların sadece Tanrı'nın bilgisinden yoksun olduklarını savunur.⁶⁷

Spinoza, Blyenbergh'i felsefe konuşurken teolojinin üslubunu kullanmaması gerektiğini çünkü teoloji, Tanrı'yı yetkin bir insan gibi tasvir ettiği için Tanrı'yı iyiliği arzulayan, kötülükten tiksinti duyan bir varlık olarak gördüğünü söyler. Bu gibi sözlerin felsefede yeri olmadığını ve bunların karışıklığa neden olacağını iddia eden Spinoza, felsefede Tanrı hakkında konuşurken Tanrı'nın ne birinden bir şey istediğini ne de tiksindiği veya sevdiğinden bahsedilemeyeceğini bunların Tanrı'da yeri olmayan insani sıfatlar olduğunu söyler. Spinoza tekrar iyilerin, kötülerin ve var olan her şeyin filleri ebedi yasalardan ve Tanrı kararıyla oluyorsa bile bunlar birbirinden hem derece bakımından hem de öz bakımından ayrılmasının gerektiğini söyleyerek, melek ve farenin Tanrı'ya bağlı olduklarını fakat ne farenin melek ne de meleğin fare olduğunu iddia etmediğini vurgular.⁶⁸

Spinoza mektubunda Blyenbergh'in sorularından özellikle Tanrı'nın bir şeyden hoşlanmadığı ve nefret etmediği konusunu yineleyerek buna cevabının hayır olacağını, sadaka veren ile öldüren

⁶⁴ Schneider, "A Spiritual Automaton: Spinoza, Reason, And the Letters to Blyenbergh", 167.

⁶⁵ Schneider, "A Spiritual Automaton: Spinoza, Reason, And the Letters to Blyenbergh", 169.

⁶⁶ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 101-102; Spinoza bununla ilgili cevabını *Etika*'sında şöyle açıklar: "Dövme eyleminde iyi olan nedir? Söz konusu olan, bu eylemin bedenimin bir gücünü ifade etmesi, bedenimin birtakım ilişkiler içinde neler yapabileceğini ortaya koymasındır. Bu eylemde kötü olan nedir? Kötü olan, bu eylem, ilişkisi yine kendisi tarafından bozulan şeyin imgesiyle birleştiğinde ortaya çıkar. Örneğin birini döverek öldürmek gibi. Aynı eylem, eğer ilişkisi kendisinininkiyle bileşen bir şeyin imgesiyle birleşmişse iyidir mesela, demiri dövmek gibi. Bu, şu anlama gelir, eylem ne zaman bir ilişkiyi doğrudan çözüp dağıtırsa kötü, ne zaman ilişkisini başka ilişkilerle doğrudan bileşime sokarsa iyidir". Bkz. Benedictus Spinoza, *Etika*, 243-244.; Aktaran Deleuze, *Spinoza: Practical Philosophy*, 35.

⁶⁷ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 102.

⁶⁸ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 102.

birinin de eşit olmayacağını söyler.⁶⁹ Bu durumda Spinoza'nın, eylemlerin veya davranışların eşit yetkinlikte olabileceğini, fakat eylemi gerçekleştirenlerin özlerinin eşit yetkinlikte olmadıklarını kabul ettiği söylenebilir.⁷⁰

Erdemli hareketi yapmayı seçmemiz konusunda da Spinoza'ya göre Tanrı kendi açık fikrini ruhumuza yerleştirmiştir, O'nun sevgisiyle dünyayı unutup başka insanları seviyoruz. Böyle bir ruhun yatkınlığı kötü denilen her şeyle çelişir ve onda kötülük bulunmaz. Ona göre en temel ilke doğa ile uyumlu yaşamamız gerektiğidir.⁷¹ Spinoza bu mektubunda fazla ayrıntıya girmeyeceğini *Etika'* da bunları temellendirdiğini açıklayarak yazısını bitirir.

2.7. Yedinci Mektup (XXIV)

Blyenbergh bu mektubunu Spinoza ile yüz yüze görüşmesinden sonra yazar fakat konuşmalarından ve tartışmalarından aklında fazla bir şey kalmadığını belirtir. Mektuplarda bu görüşmelerinden bahsedilmemiş olsa da pek olumlu geçmediği anlaşılmaktadır. Nitekim, önceki mektuplarda Spinoza *Etika'* dan bahsettiği halde bu görüşmede Blyenbergh onu görmemiştir. Bu durum Spinoza'nın onu paylaşmadığını düşündürdüğü gibi sonraki mektubunda da hiçbir soruya cevap vermemesi buna delil gösterilebilir.

Blyenbergh bu mektupta kendi duygularını ve düşüncelerine diğer mektuplarda yer verdiği gibi uzun tutmamış ve onun görüşünü Descartes'ten nasıl ayırabileceğini, hata varsa bunun kaynağının ne olduğu, iradenin özgür olmadığını hangi gerekçeyle ileri sürdüğü sorar. Blyenbergh ayrıca ruhun düşünen bir töz olup olmadığını, *Etika'* nın dayandığı temel tanım, postulat ve aksiyomlardan hareketle, Tanrı'nın ve kendimizin bilgisinin, bizde herkesin kendi payına düşeni almasına yönelik sarsılmaz isteği nasıl ürettiğini, bunun Tanrı'nın bilgisinden nasıl türediğini sorar ve bu gibi konulara bir açıklama getirmesini rica ederek mektubunu bitirir.⁷²

2.8. Sekizinci Mektup (XXVII)

Bu mektupta Spinoza Blyenbergh'in, *Etika'* nın büyük kısmını talep ettiğini ve bunu yerine getiremeyeceğini bildirerek ona anlaşamadıkları konular olduğunu, özellikle 'zorunluluk' ile ilgili olan görüşünün iyi kavranması gerektiğini söyleyerek yazıyı kısa tutar.⁷³ Bu mektup son mektuptur.

Sonuç

Mektuplar Spinoza'nın kötülük problemi ve bununla ilişkili Tanrı'nın nitelikleri, insanın iradesi ve özgürlüğü gibi konuların tartışıldığı ve onun bu konulardaki düşüncelerinin açıkça görüldüğü metinler olduğu söylenebilir. Bu mektuplarda Spinoza ve Blyenbergh arasındaki en temel sorunun kavramlar ve onlara yüklenen anlamlar olduğu görülebilir. Spinoza'nın temelde Tanrı anlayışı, irade ve özgürlüğe bakışı, kötülüğün varlığı konusundaki düşünceleri aradaki tartışmanın ve uzlaşmazlığın en önemli noktalarıdır. Spinoza'nın felsefesinde kötülüğün ve günahın yerini ve buna bağlı olarak Âdem'in cennetten düşüşüne neden olan kötülüğün mahiyetini sorgulayan Blyenbergh dikkat edilirse aynı soruyu mektuplarında defalarca sorar, fakat Spinoza kavramları kendi düşünce yapısına göre açıkladığı için Blyenbergh bunların anlaşılmasız olduğunu açıkça ifade eder ve mektuplarında aldığı cevapları tatmin edici bulmaz. Bunun başlıca nedeni, Spinoza bu mektuplarda Tanrı, irade, kötülük, özgürlük gibi kavramları yeniden tanımlayarak kendine özgü bir metafizik sistemle sunmasıdır. Onun Blyenbergh ile yaşadığı anlaşmazlığın temel nedeni ise bu felsefi düşüncenin yeni olmasıdır.

⁶⁹ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 103.

⁷⁰ Deleuze, *Spinoza: Practical Philosophy*, 37.

⁷¹ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 104.

⁷² Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 106-108.

⁷³ Spinoza, *Kötülük Mektupları*, 110.

Mektuplarda Spinoza'nın öne sürdüğü kötülüğün gerçekdışı veya illüzyon olması o dönemden çok önceleri de öne sürülen bir görüştür. Spinoza ile açılan kapı, o güne kadar farklı filozoflar tarafından "kötülüğün iyiliğin yoksunluğu" olarak açıklanmış olan bu kavramın tamamen değiştirilerek kötülüğün ve iyiliğin ikisinin de eşit anlamda gerçekliği olmayan akli varlıklar olarak kabul edilmesidir. Spinoza'ya göre kötülük aslında suç veya günah olmaktan ziyade bize çevremizden bir şekilde dayatılan kederdir. Keder ise görecelidir çünkü duygular kişiseldir, herkes kendi hayal gücünün hayallerini gerçek olarak algılar. O 'iyi' ve 'kötü'yü tanımlarken bu ayrım üzerinden yapar ve iyi ile kötünün ilişkilerden başka bir şey olmadığını, kuşkusuz bunların akla ait varlıklar olduğunu söyler. Bu durumda kötülüğün bir gerçekliği bulunmamaktadır ve mektuplarında da belirttiği gibi onun kaynağı ne insan ne de Tanrı'dır çünkü insanın ve Tanrı'nın özgür iradesi yoktur.

Spinoza, bu mektuplarda, özellikle kötülüğün kaynağına dair bir açıklama getirerek, kötülük karşısında Tanrı'nın iradesi ve insanın özgürlüğüne dair o dönem için yeni ve farklı bir yaklaşım sunar. Onun bu yaklaşımı dönemin teolojik geleneklerine karşı stratejik ve tartışmalara neden olan bir konumdadır. Ona göre her şey zorunlu olarak Tanrı veya Doğa'nın düzeninde olmaktadır. Kötülüğü akli veya hayali varlık olarak nitelemesi ve yok sayması din felsefesinin temel problemi olan kötülük sorununa da bir çözümden ziyade bir açıklama getirdiği iddia edilebilir. Spinoza'nın kötülüğü insan aklının bir ürünü olarak tanımlanması onu gerçekte gerçek dışı olarak kabul edilmesini sağlamış mıdır? Her ne kadar kötülüğün gerçek dışı olması veya illüzyon olmasının cezbedici bir tarafı olsa da insanın ahlakî sorumluluğu ve hayatı anlamlandırma çabaları göz önüne alındığında bu iddianın bir çözüm sunmadığı söylenebilir. Nitekim evrende veya bulunduğumuz çevrede bile pek çok şahit olduğumuz kötülük ve buna bağlı olarak acı ve keder varken bunların olmadığını söylemek sezgilerimize aykırı olduğu iddia edilebilir. Sonuç olarak, bu mektuplar sayesinde Spinoza'nın kötülük problemi ile doğrudan ilişkili olan Tanrı ve nitelikleri, insanın iradesi ve özgürlüğü gibi konuların kötülük bağlamında tartışıldığı, Spinoza'nın görüşlerinin daha dolaysız olarak aktarıldığı söylenebilir. Buna bağlı olarak Spinoza'nın teistik Tanrı anlayışından özellikle Tanrı'nın sıfatlarından kaynaklanan kötülük problemi ve bununla ilişkili diğer felsefi sorunları da reddettiği iddia edilebilir. Ateizm kötülüğün varlığı kabul ederek her şeye gücü yeten ve mutlak iyi bir Tanrı'nın var olamayacağını savunurken, Spinoza hem kötülüğün gerçekliğini reddederek hem de teizmin Tanrı anlayışını eleştirerek farklı bir Tanrı veya Doğa anlayışı savunmaktadır.

Kaynakça

- Arıcan, M. Kazım. *Panteizm, Panenteizm ve Ateizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*. Ankara: Hece Yayınları, 2015.
- Aslantatar, Nesim. "Paul Draper, Agnostisizm ve Kötülük Problemi". *Dini Araştırmalar* 25/62 (Haziran 2022), 173-196.
- Aslantatar, Nesim. *Agnostisizm: Tanrı'nın Bilinemezliği Sorunu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, 2022.
- Baker, Ulus. "Kullanışlı Bir Felsefe: Spinozacılık". *Spinoza: Bir Yaşam*. ed. Steven Nadler, çev. Anıl Duman-Murat Başekim. 15-25. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2013.
- Canaslan, Eylem. "Sunuş: Spinoza'yla Diyalog". *Benedictus Spinoza. Mektuplar*. çev. Emine Ayhan. 17-54. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2014.
- Davies, Brian. *Din Felsefesine Giriş*. çev. Fatih Taştan. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2011.
- Deleuze, Gilles. *Spinoza: Practical Philosophy*. çev. Robert Hurley. San Francisco: City Lights Books, 1988.
- Eby, Louise Saxe. *The Quest for Moral Law*. New York: Columbia University Press, 1944.
- Er, Rahmi. "Risale". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35, 112-113. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Garber, Daniel. Nadler, Steven. *Oxford Studies in Early Modern Philosophy*. 11. Oxford: Clarendon Press, 2008.

- Manafov, Rafiz. *Kötülük Problemi ve Teodise*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Nadler, Steven. *Spinoza A Life*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Reçber, M. Sait. "Tanrı: Tasavvurları, Sıfatları ve Delilleri". *Din ve Ahlak Felsefesi*. ed. Recep Kılıç. 21-72. Ankara: Ankuzem, 2006.
- Reçber, M. Sait. "Ateizm ve Ateistik Deliller". *Din ve Ahlak Felsefesi*. ed. Recep Kılıç. 111-146. Ankara: Ankuzem, 2006.
- Reçber, M. Sait. "Bayle, Spinoza ve Panteizm Meselesi". *Din ve Felsefe Araştırmaları* 3 (2020), 5-27.
- Russell, Bertrand. *Batı Felsefesi Tarihi*. 3 Cilt. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.
- Schneider, Daniel. "A Spiritual Automaton: Spinoza, Reason, And the Letters to Blyenbergh". *Society and Politics* 7/2, (14) (November 2013), 160-177.
- Scruton, Roger. *Spinoza*. çev. Hakan Gür. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2007.
- Spinoza, Benedictus. *Descartes Felsefesinin İlkeleri ve Metafizik Düşünceler*. çev. Coşkun Şenkaya. Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2015.
- Spinoza, Benedictus. *Etika*. çev. Hilmi Ziya Ülken. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2014.
- Spinoza, Benedictus. *Kısa İnceleme*. çev. Emine Ayhan. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2015.
- Spinoza, Benedictus. *Kötülük Mektupları*. çev. Alber Nahum. İstanbul: Norgunk, 2008.
- Taşdelen, Vefa. "Felsefi Bir Söylem Biçimi Olarak Mektup". *Hece Dergisi*. 114, (Haziran 2006), 76-91.
- Wolf, Abraham. "Introduction". Benedictus Spinoza, *The Correspondence of Spinoza*. çev. A. Wolf. 21-69. New York: Russell & Russell, 1966.
- Wolfson, Harry Austryn. *The Philosophy of Spinoza*. 2. Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1934.
- Yandell, Keith. "Pantheism". *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. London and New York: Routledge, 1998.
(<https://ia801201.us.archive.org/17/items/RoutledgeEncyclopediaOfPhilosophy/Routledge%20encyclopedia%20of%20philosophy.pdf>. Erişim Tarihi: 12.12.2022).
- Yasa, Metin. *Tanrı ve Kötülük*. Ankara: Elis Yayınları, 2014.
- Yıldız, İbrahim. "Mümkün En İyi Dünya ve Kötülük". *İslami Araştırmalar Dergisi* 32/3 (2021), 634-641.
- Yıldız, İbrahim. "Olasılık, Tanrı ve Kötülük". *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/1 (2021), 97-107.